

O'ZBEK TILI KORPUSLARIDA O'Z QATLAM LEKSIKASI ETIMOLOGIYASINI SEMANTIK KENGAYTMA SIFATIDA IFODALASH MUAMMOLARI

Axmedova Dildora Bahodirovna
BuxDU doktoranti (DSc).

Annotatsiya: Maqolada etimologik lugʻatning tuzilishi, unda oʻzbek tilining oʻz qatlamiga mansub bir maʼnoli hamda omonim soʻzlarning etimologik talqini hamda ularni semantik kengaytma sifatida qayta ishlash imkoniyatlari borasida fikr yuritilgan. Lugʻat muallifining taʼkidlashicha, hozirgi oʻzbek adabiy tilidagi soʻzlarga tovush tomonidan etimologik talqin berishda qadimgi turkiy tildagi unlilarga qattiq-yumshoqlik jihatidan xos bu belgisi oʻzbek tilining ayrim shevalarida oʻz kuchini qisman saqlagan boʻlsa ham, adabiy tilda inobatga olinmaydi.

Kalit soʻzlar: etimologik lugʻat, semantik kengaytma, til korpuslari, lugʻat maqolasi, qadimgi turkiy til, omonimlar, tag maʼno.

Annotation: The article discusses the structure of the etymological dictionary, the etymological interpretation of synonyms and homonyms belonging to its own layer of the Uzbek language, and the possibilities of processing them as a semantic extension. The author of the dictionary states that in the etymological interpretation of the words in the modern Uzbek literary language by sound, this characteristic of the vowels of the ancient Turkic language in terms of hardness and softness has partially preserved its power in some dialects of the Uzbek language. is not taken into account in the literary language.

Keywords: etymological dictionary, semantic extension, language corpora, dictionary article, ancient Turkic language, homonyms, tag meaning.

Аннотация: В статье рассматривается структура этимологического словаря, этимологическая интерпретация синонимов и омонимов, принадлежащих к собственному пласту узбекского языка, а также возможности их обработки как семантического расширения. Автор словаря констатирует, что при этимологической интерпретации слов в современном узбекском литературном языке по звуку эта характеристика гласных древнетюркского языка по твердости и мягкости частично сохранила свою силу в некоторых диалектах узбекского языка. язык. не учитывается в литературном языке.

Ключевые слова: этимологический словарь, семантическое расширение, корпус языка, словарная статья, древнетюркский язык, омонимы, значение тега.

Oʻzbek tilining etimologik lugʻatidan keng jamoatchilik foydalanishini koʻzda tutib tilshunoslik terminlari deyarli ishlatilmaganligi, sharhlar ommabop yoʻsinda, ixcham tarzda bayon qilinganligi taʼkidlanadi. Bu esa semantik kengaytma izohlarini ishlab chiqishda bizga qulaylik beradi. Chunki til korpusi yoki boshqa axborot qidiruv vositalaridan keng jamoatchilik foydalanadi. Bu esa semantik kengaytma uslubini soddalashtirishni taqozo etadi.

Lugʻatda qoʻshimcha qoʻshish bilan yangi soʻz yuzaga kelsa, «yasalgan» soʻzi, grammatik shakl yuzaga kelsa, «hosil qilingan» soʻzi ishlatilgan. Asos bilan qoʻshimcha orasiga qoʻshuv alomati, bular bilan hosila orasiga barobar alomati qoʻyildi. Soʻz qismlari orasidagi munosabatni koʻrsatishda qavslardan foydalanildi. Tovush jihatidan oʻzgargan soʻzning oldingi va keyingi

shakli o'tish belgisi (>) yordamida ko'rsatilgan. Biz ham semantik kengaytmada xuddi shu belgilarni saqlab qolishni ma'qullaymiz.

So'zlarga etimologik talqin, odatda, ikki jihatdan beriladi: 1) mazmun jihatdan; 2) shakl (tovush) jihatdan. Mazmun jihatidan talqin berish tub deb qaraluvchi so'zlarda yasama deb qaraluvchi so'zlarga nisbatan qiyin. Etimologik lug'at maqolasining tuzilishi quyidagicha:

AVAYLA – «ehtiyot qil» – *Seni avaylab o'stirdim*. Bu fe'l asli ayrim turkiy tillarda, shu jumladan, qirg'iz tilida mustaqil ishlatilib, «ehtiyotkorlik» ma'nosini anglatuvchi abay otidan **-la** qo'shimchasi bilan yasalgan; keiynchalik o'zbek tilida ikki unli oralig'idagi **b** undoshi **v** undoshiga, **a** unlilari esa **ä** unlilariga almashgan: *abay+la = abayla > äbäylä*. [Пахматуллаев III., 2000: 20]

Yoki boshqa bir izohga, omonim so'zlarning berilishiga e'tibor qaratamiz:

ADASH I «ismi bir xil (kishilar)». *Ikkimiz adashmiz*. Bu so'z qadimgi turkiy tildagi «ism» ma'nosini anglatuvchi a:t so'zining at shaklidan **-dash** qo'shimchasi bilan yasalgan (ESTY, 1, 204), keyinchalik **t** undoshi **d** undoshining ta'sirida **d** undoshiga almashgan, so'ngra **dd** undoshlaridan biri talaffuz qilinmay qo'ygan (TRS, 15); o'zbek tilida **a** unlilari **ä** unlilariga almashgan: *at-dash = atdash > addash > adash > ädäsh*.

ADASH II: ADASH BO'L – «oyoq kiyimining poyi boshqa bir oyoq kiyimining bir poyi bilan almashib qol-». *Kechagi yig'inda bir poy kalishim adash bo'lib qolibdi*. Bu so'z **ädäsh**-fe'lining eski o'zbek tilidagi ism eshi bo'lib, mustaqil ishlatilmaydi, **ädäsh bol**- qo'shma so'zi tarkibida keladi.

ADASH- «to'g'ri yo'lni yo'qot-», «yanglish-». *Qorong'i tushganidan keyin adashib qoldim*. Bu so'z asli qadimgi turkiy tildagi «to'g'ri yo'lni yo'qot-» ma'nosini anglatuvchi **a:z**-fe'lining **a:d**- shaklidan «biroz» ma'nosini ifodalovchi **-(a)sh** qo'shimchasi bilan hosil qilingan (ESTY, I: 95), keyinroq **a:** unlisining cho'ziqlik belgisi yo'qolgan (KRS, 22); bu so'z dastlab «to'g'ri yo'ldan biroz chetga chiq-» ma'nosini anglatgan. O'zbek tilida **a** unlilari **ä** unlilariga almashgan: *(a:z- > a:d-) +ash = a:dash- > adash- > ädäsh*. [Пахматуллаев III., 2000: 20-21]

So'z tilning tarixiy taraqqiyoti davomida mazmunan o'zgarmay, tovush jihatidan o'zgargan bo'lishi mumkin. Lug'at maqolalarida ana shunday tovush o'zgarishlari qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek tiliga qadar qanday voqe bo'lgani bayon qilingan. [Пахматуллаев III., 2000: 9]

Qadimgi turkiy tilda, masalan, «ich tomonga tort-» ma'nosini anglatgan op- (o'p-) fe'lidan «bo'sa ol-» ma'nosini anglatgan öp- (o'p-), «o'roq bilan kes» ma'nosini anglatgan or- (o'r-) fe'lidan «sahn bo'ylab harakatlan» ma'nosini anglatgan ör- (o'r-) fe'li, «havo bo'ylab harakatlan» ma'nosini anglatgan uch-fe'lidan «ikki bilan to'rt oralig'idagi butun miqdor son» ma'nosini anglatgan uch so'zi, «maysa ma'nosini anglatgan ot (o't) otidan «bir joydan ikkinchi joyga harakatlan-» ma'nosini anglatgan öt- fe'li unli tovushining yumshoqligi bilan farqlangan. Bulardan anglashiladiki, semantik kengaytmada tovushlar bilan ma'no farqlanadigan har qanday holat aks etishi kerak.

Shuningdek, Sh.Rahmatullayev quyidagi masalaga e'tiborimizni qaratadi: «Qadimgi turkiy tilda (shuningdek, hozirgi turkiy tillarning ko'pchiligida) unlilarning qisqa-cho'ziqligi ham so'zlarni o'zaro farqlashga xizmat qilgan... qadimgi turkiy tilda «asp (ish hayvoni)» ma'nosini anglatuvchi at (ot) so'zi bilan «ism» ma'nosini anglatuvchi a:t so'zi o'zaro unli tovushning qisqa/cho'ziqligi bilan farqlangan; «kovla» ma'nosini anglatgan och- fe'lidan, «ochiqqan»

ma'nosini anglatuvchi a:ch sifati va «ochiq holatga keltir-» ma'nosini anglatuvchi ach- fe'li bilan unli tovushining cho'ziqligi bilan farqlangan» [Рахматуллаев III., 2000: 11].

Qadimgi turkiy tilga xos hodisalardan biri – tag ma'nosi bir xil asosning ikki so'z sifatida ishlatilishi. Bunday asosning ham fe'l, ham ot bo'lib, qisman ham ot, ham sifat bo'lib ma'no tarmoqlanishi hodisasini qadimgi turkiy tilga nisbatan semantik sinkretizm deb nomlab, omonimlardan farqlash to'g'ri [Севортян Э.Б., 2001: 40]. Asli omonimlar deb turli tovush o'zgarishlari natijasida, so'z o'zlashtirish oqibatida tasodifan shaklan bir xil bo'lib qolgan so'zlarga aytiladi. Qadimgi turkiy tildagi hodisa esa tamoman boshqacha tabiatga ega bo'lib, ikki har xil turkum ma'nosining bir asos bilan anglatilishiga teng. Bu hodisani shartli ravishdagina semantik omonim deb yuritish mumkin. Masalan, qadimgi turkiy tilda «kovla-» ma'nosini ham, «chuqur» ma'nosini ham or so'zi anglatgan. Keyinchalik ko'pchilik turkiy tillarda, shu jumladan, o'zbek tilida ham or- fe'li iste'moldan chiqqan, or oti esa saqlangan. Shuningdek, «alanga ol-» ma'nosi ot- so'zi bilan, «alanga» ma'nosi ot so'zi bilan anglatilgan; keyinchilik ot- fe'li iste'moldan chiqib ketgan, hozirgi o'zbek tilida ot otigina mavjud. Yuqoridagi juftliklarda tag ma'no bir xil, ikki so'z ana shu tag ma'noning go'yo tarmoqlanishi natijasida yuzaga kelgan; bundan qat'i nazar, birinchi juftlikda unlilar orasida farq ko'rinmasa, ikkinchi juftlikda unlilar qisqa-cho'ziqligi jihatidan farqlangan. Xullas, bu yerdagi hodisa zahirida ma'no taraqqiyoti yotadi. Bunday ma'no taraqqiyoti natijasida bir turkum so'zidan boshqa bir turkum so'zi o'sib chiqadi. Bunday ma'no taraqqiyoti qadimgi turkiy tildan to hozirgi kungacha davom etib keladi. Etimologik lug'atda ana shunday jarayonni ham to'g'ri aks ettirishga harakat qilingan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Axmedova D.B. Semantik kengaytma tushunchasi va uning til korpusidagi ahamiyati // Ilm sarchashmalari. Urganch, 2022. №9. – B. 66-69.
2. Баҳриддинова Б.М. Ўзбекистонда ўқув луғатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истиқболлари: Филол. фан. доктори (DSc) дисс. автореф. – Самарқанд. 2020.
3. Ҳамроева Ш. Корпус лингвистикаси атамаларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Камалак, 2018. – 96 б.
4. Нарходжаева Х.Ш. Ўзбек тилида жараён англатувчи терминларнинг лингвистик тадқиқи: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс., – Тошкент, 2007. – 154 б.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Учинчи жилд. Н – Тартибли. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. 608-б.
6. Шимчук Э.Г. Русская лексикография: учеб. пособие для студ. филол. фак. высш. учеб. заведений / Э.Г.Шимчук. - М.: Издательский центр «Академия», 2009.
7. Захаров В.П., Богданова С.Ю. Корпусная лингвистика. – Иркутск: ИГЛУ, 2011.